

Найактуальніше

УДК 7.11.14

© 2015

Я.М. Гадзало,

*академік НААН,
доктор сільсько-
господарських наук*

*Національна академія
аграрних наук України*

С.А. Балюк,

*академік НААН,
доктор сільсько-
господарських наук*

В.В. Медведєв,

*академік НААН,
доктор біологічних наук*

І.В. Пліско,

*кандидат
сільськогосподарських наук*

*Національний
науковий центр
«Інститут
грунтознавства
та агрохімії
імені О.Н. Соколовського»*

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА: ЗАХОДИ, ЩО МАЮТЬ ПЕРЕДУВАТИ ЇЇ ЗАВЕРШЕННЮ

Мета. Обґрунтувати заходи, які треба здійснити до завершення земельної реформи і скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. **Методи.** Аналіз стану ґрунтів України і їх родючості за роки земельного реформування. Використання вітчизняного і закордонного досвіду. **Результати.** Методи земельної реформи не досягнуто, оскільки повноцінний землевласник не сформований, урожай нижчий, ніж можна було досягти, родючість ґрунтів падає. **Висновки.** Завершити земельну реформу і скасувати мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення доцільно за умови радикальної зміни державної стратегії землекористування, проведення бонітування ґрунтів за досконалою методикою та введення справедливої ціни на землю, обов'язкової фіксації стану ґрунтів на момент продажу і в подальшому в процесі їх систематичного державного моніторингу, істотного вдосконалення чинного ґрунтоохоронного законодавства, яке має передбачати введення значних штрафних санкцій аж до повернення земельної ділянки у державну власність в разі грубого порушення правил раціонального землекористування (незалежно від форми власності на землю), введення Національної програми охорони ґрунтів.

Ключові слова: земельна реформа, скасування мораторію, деградація ґрунтів, бонітування, моніторинг.

Враховуючи переважно унікальний склад ґрунтового покриву країни у продуктивному й екологічному аспектах, метою земельної реформи мало стати формування повноцінного власника на землі, який би не тільки одержував високий урожай, а й піклувався б

про родючість ґрунтів. Однак урожай, згідно з різними оцінками, є нижчим, ніж можна було досягти, а родючість ґрунтів падає. Як результат — нині в Україні накопичилося чимало проблем. Ґрунти збіднюються на поживні речовини, вирує ерозія, маємо велику

кількість закинутих, деградованих та захаращених земель, не дають віддачі меліоровані землі [9]. Якби розробники земельної реформи врахували закономірності трансформації родючості ґрунтів і роль у цьому процесі культури та організації землеробства, то не стали б так категорично висувати на перший план зміну форми власності на землю. Адже досвід багатьох країн, і не тільки прогресивних в аграрному плані, доводить, що головне в сільськогосподарському виробництві — це висока технологія, а власність на землю є другорядною категорією. Саме технологія, яка обов'язково передбачає ґрунтоохоронні заходи, є первинною, а власність на землю — вторинною. Класичний приклад для обґрунтування зазначеного вище — форма власності на землю в Бельгії та Нідерландах. У першій — приватна, у другій — державна, але і там і там завдяки високим агротехнологіям досягнуто однаково високої ефективності сільськогосподарської галузі.

Перед скасуванням мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення нагадаємо про деякі нерозв'язані проблеми землекористування в Україні, які загострилися останніми роками як результат недостатньо обґрунтованої земельної реформи, що призвела до порушень агротехнологій і зниження родючості ґрунтів:

- неспроможність (фермера) чи небажання (агрохолдингу) підтримувати родючість ґрунтів;
- відсутність об'єктивної ціни ґрунтів, справедливого оподаткування і відповідного фонду коштів, необхідних для підтримки родючості ґрунтів;
- деградаційні процеси та значні площі малопродуктивних земель;
- недостатній рівень агротехнологій (сівозмін, добрив, обробітку, тощо);
- відсутність державних і місцевих програм раціонального використання та охорони земель;
- недотримання нормативно-правових регламентів щодо використання та охорони земель;
- негармонізований з європейським моніторинг ґрунтового покриву;
- відсутність державного і регіонального управління використанням та охороною земель.

Скасувати мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення не можна без урахування означених

нерозв'язаних проблем, що докладніше розглянемо далі. Однак спочатку доцільно згадати базові принципи «Європейської ґрунтової політики», затвердженої у 2002 р. [12]:

- незалежність від форми власності на землю;
- моніторинг на єдиних засадах з виокремленням ґрунтів «hot spots» (з несприятливими властивостями);
- упровадження ґрунтозахисних землеробських технологій (мінімальної, консервативної, нульової, підтримувальної, точної, органічної тощо);
- сприяння фермеру лише в разі дотримання ним ґрунтоохоронних стандартів;
- ухвалення ґрунтозахисних законодавчих актів, директив, декларацій, харті.

Отже, скасувати мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення доцільно за умови радикальної зміни державної стратегії землекористування, що передбачатиме:

- обов'язкову фіксацію стану ґрунтів на момент продажу і в подальшому в процесі їх систематичного державного моніторингу;
- проведення бонітування ґрунтів за досконалою методикою та введення справедливої ціни на землю;
- істотне вдосконалення чинного ґрунтоохоронного законодавства завдяки уведенню значних штрафних санкцій аж до повернення земельної ділянки в державну власність у разі грубого порушення правил раціонального землекористування;
- імплементація низки заходів з підтримки фермерства, зокрема введення пільгових довгострокових банківських кредитів, заохочення молоді до праці на селі;
- ухвалення і реалізація Національної програми охорони ґрунтів.

Ми не мали б заперечень щодо скасування мораторію, якби ринок землі був об'єктивним, земельна ділянка мала справедливу ціну, її придбав би фермер, що міг узяти в банку кредит під 3–4% річних, впроваджувати прогресивні технології, піклуватися про родючість ґрунту й передати її спадкоємцям у доброму стані. Однак, оскільки цього немає і, головне, немає фермера, здатного купити й ефективно хазайнувати на землі, виникають заперечення. З одного боку, є бідний власник земельного паю, що перебуває в лещатах кризи й готовий віддати землю за безцінь, а з другого — власник агрохолдингу, що має гроші й прагне розширити свої

володіння. Чим може закінчитися скасування мораторію без уведення попередніх процедур? Нескладно спрогнозувати, принаймні, два сценарії. Перший відносно сприятливий — агрохолдинг, що придбав землю, за активного спонукання й контролю держави нормально працюватиме на землі й збільшуватиме аграрну могутність країни. Проте слід підкреслити — під контролем держави. Не можна допустити щоб 15–20 агрохолдингів заволоділи земельним ресурсом країни. Другий несприятливий — скуплять землю за безцінь випадкові люди або сама влада на місцях, щоб її перепродати з колосальною вигодою. Тому питання скасування мораторію на купівлю-продаж земель потребує дуже виваженого ставлення. Адже не можна навіть припустити, щоб у процесі земельного обігу родючість ґрунтів знижувалася або під гаслами турботи про землю чи необхідності мати господаря на землі до землеволодіння прийшли люди, для яких земля стала б тільки предметом збагачення.

Перш, ніж скасувати мораторій, необхідно замислитися, в якому стані сьогодні перебуває село. З огляду на це нагадаємо, як вчинили земельні реформатори на початку 90-х років минулого століття.

Спочатку вони розпаювали землю, заздалегідь знаючи, що пенсіонери фермерувати на ній не зможуть, потім «виручили» селян, запропонувавши їм здати її в оренду за копійки. А після цього, заговорили про консолідацію земель (укрупнення масивів) як необхідну умову ефективної експлуатації землі. Отже, були створені агрохолдинги як новий вид устрою сільськогосподарського виробництва, саме такого, проти якого заперечував іще В.В. Докучаєв [3]: «Сільськогосподарське виробництво потрібно організувати так, щоб воно було вигідне для всіх, а не для окремих людей». І знову-таки, за мізерні гроші одержали можливість хазяйнувати на величезних земельних масивах з величезним прибутком. А село, як сказав, відомий економіст академік В.В. Юрчишин [10], порожніє й дедалі більше обростає цвинтарями, тому що молодь виїхала в місто, а школи, лікарні й культура перестали або перестають існувати. Падає й родючість чорноземів, оскільки нові хазяї віддають перевагу вирощуванню соняшнику й кукурудзи, не дотримуються сівозмін і не займаються тваринництвом (через що немає гною), бо воно не дає можливості негайно мати віддачу.

Фермери через бідність, а агрохолдинги через небажання (адже земля їм не належить, а контроль за землекористуванням поставлений вкрай погано) ігнорують питання підвищення родючості ґрунту. Від таких керівників важко очікувати довготермінової і послідовної політики, тобто такої політики, яка сприятиме благополуччю ґрунту.

Незавершеність земельної реформи й відсутність повноцінного хазяїна на землі призводить до падіння родючості ґрунтів. У країні потрібно створити такі умови, щоб охорона ґрунтів була вигідною землекористувачеві. Для цього, підкреслюємо, потрібно надавати ліцензії усім, хто хоче займатися землеробством, а субсидії — тільки тим, хто дотримується ґрунтозахисних технологій, здійснювати незалежний (державний) контроль за родючістю ґрунтів, зокрема запровадити моніторинг, жорсткі заходи й фінансові санкції до порушників аж до позбавлення їх права власності на земельну ділянку або припинення орендних відносин.

Розглянемо докладніше заходи, які треба здійснити до скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення.

Зменшення деградованості ґрунтів як умова успішного завершення земельної реформи. Ґрунтовий покрив України на 60% складається із чорноземів — унікальних тіл природи за своєю будовою, властивостями і потенційною родючістю. Ці ґрунти вирізняє надглибокий (до 1 м і більше) гумусований шар, добре виражена структура, майже ідеальна щільність будови, хороший і задовільний запас поживних елементів. Однак такі зразкові об'єкти збереглися лише в цілих умовах. Виявилось, що кращий у світі ґрунт («цар ґрунтів» за В.В. Докучаєвим, [2]) дуже чутливий до антропогенного втручання й під впливом особливо інтенсивних землеробських технологій здатний перетворитися на виораний деградований ґрунт. На такому ґрунті важко реалізувати потенціал продуктивності (а це щонайменше до 2 т/людину щороку) і майже неможливо підтримувати комфортні екологічні умови.

Типи й поширення деградації ґрунтів ріллі в Україні подано в табл. 1. Оцінка деградації ґрунтів була отримана з використанням методики нідерландського дослідника G.W.J. Van Lynden [11], а джерелами даних слугували матеріали агрохімічної паспортизації полів, що проводиться з 1965 р. кожні 5 років (2),

1. Типи й поширення деградацій ґрунтів в Україні

Тип деградації ґрунтів	% від площі ріллі (32 млн га)
Втрата гумусу й поживних речовин	43
Переуцільнення	39
Замулення й кіркоутворення	38
Водна ерозія площинна	17
Підкислення	14
Заболочування	14
Забруднення радіонуклідами	11,1
Вітрова ерозія, втрата верхнього шару ґрунту	11
Забруднення пестицидами й іншими органічними речовинами	9,3
Забруднення важкими металами	8
Засолення, підлугування	4,1
Водна ерозія, утворення ярів	3
Побічна дія водної ерозії (замулення водойм та ін.)	3
Зниження рівня денної поверхні	0,35
Деформація земної поверхні вітром	0,35
Аридизація	0,21

база даних ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського» [4], що містить інформацію про морфологічні, фізичні, фізико-хімічні та хімічні властивості більше ніж 2500 розрізів, а також матеріали тривалих польових дослідів з обробіткою й добривами, що узагальнено в роботі В.В.Медведєва [7].

Деградація ґрунтів в Україні розглядається переважно як результат нераціональних агротехнологій, а також підвищеної схильності чорноземних ґрунтів до деформації (як правило, внаслідок низької вихідної щільності будови перед обробіткою навесні) і впливу вологи (внаслідок слабкої стійкості мінералів, що набухають, смектитового типу, які домінують в їх мінералогічному складі).

Проблема загострилася внаслідок припинення (фактично з 1991 р.) дії державної й обласних програм охорони земель. За основними параметрами програм до кінця 80-х років минулого століття були досягнуті вагомі результати. Однак у наступні роки обсяги робіт з підвищення родючості ґрунтів зменшилися до мінімальних величин.

Деградація ґрунтів в Україні посилюється внаслідок недооцінювання реальної загрози,

що формує це явище, для сьогодення й особливо майбутніх поколінь, відсутності механізмів виконання законів про охорону ґрунтів, незбалансованого й науково необґрунтованого землекористування. Для подолання деградації потрібні переорієнтація суспільства, широка просвітницька діяльність, активна пропаганда знань, поступове формування нового ставлення до ґрунту. Сьогодні, коли в суспільстві активізуються настрої на користь скасування мораторію, не слід забувати про таку проблему, як деградація ґрунтів, уведення земель у ринковий обіг не має супроводжуватися її підсиленням.

Проведення бонітування ґрунтів за вдосконаленою методикою та визначення об'єктивної ціни — актуальні заходи, що мають передувати завершенню земельної реформи. Чинна методика базується на властивостях ґрунтів, що можуть характеризувати лише їх потенційну родючість і не може бути надійною за її використання для оцінки реальної продуктивності орних ґрунтів та їх вартості. Ця методика як основні критерії у бонітуванні використовує вміст гумусу, фізичної глини, рН, глибину гумусованих та глеевих горизонтів [8]. Необґрунтовано стверджується, що ці показники вирішальним чином впливають на врожай. У чинній методиці фактично проігноровано такі важливі фактори врожаю, як волога і запаси доступних поживних елементів, а також сучасний рівень деградованості (дегуміфікації, еродованості, забруднення, збіднення на поживні елементи, переуцільнення тощо) чи окультурення (зрошення, осушення, захищеності ґрунту від негативних проявів тощо). У Земельному кодексі помилково стверджується, що бонітувати ґрунт потрібно за сталими показниками, тоді як ґрунт є системою, що змінюється, він може деградувати або підвищувати свою родючість залежно від умов землекористування. Відповідно, ці зміни не можуть не позначитися на вартості ґрунтів. На жаль, після 1993 р., коли був проведений перший тур за недосконалою методикою, бонітування більше не проводили.

У методиці, яку розроблено ННЦ «ІГА імені О.Н. Соколовського» [6], інтегральну бонітетну оцінку земельної ділянки отримують на основі окремих оцінок ґрунту і клімату, а також технологічних параметрів поля як єдиної нерозривної системи, що визначає продуктивність ґрунтів. Інша важлива особливість методики ННЦ «ІГА імені О.Н. Соколовського» — єдина шкала бонітетів для всієї країни замість

бонітетних шкал для кожного природно-сільськогосподарського району, що розроблено у чинній методиці. Через відсутність у чинній методиці єдиної шкали бонітети природно-сільськогосподарських районів (і відповідно більших таксономічних одиниць — округів, провінцій, зон, а також адміністративних областей) порівнювати між собою неможливо. Тому бонітет, обчислений за чинною методикою, не може використовуватись як елемент державного управління, оцінок, контролю, визначення об'єктивної вартості. Така функція бонітетів за чинною методикою обмежується лише межами природно-сільськогосподарських районів.

Методика бонітування, яка пропонується, дає змогу одержати різнопланову картографо-аналітичну інформацію про якість земель для будь-якого адміністративного чи природного поділу і тим самим поширити прикладні аспекти використання матеріалів бонітування в адміністративно-управлінській сфері, земельному реформуванні, для об'єктивізації ринкових відносин і моніторингу земель.

У методиці, що пропонується, використано новий еталон ґрунту — ґрунт, що характеризується оптимальними параметрами і режимами. Відповідно, так само обирається еталон клімату і земельної ділянки. Вибір такого еталона сьогодні не створює труднощів, бо вимоги культур до ґрунтового-кліматичних умов у процесі їх онтогенезу (це і будуть оптимальні параметри) досить добре відомі. Маються на увазі вимоги культур до вологоти, температури, фізичних, фізико-хімічних, хімічних та інших параметрів. До того ж з'ясовано вирішальну значущість цих параметрів на стадії проростання насінини і формування кореневої системи та генеративних органів. Саме тому в методиці, що пропонується, ґрунтового-кліматичні критерії використовуються для 2-х періодів онтогенезу рослин. Новий еталон дає можливість порівнювати ґрунтового-кліматичні умови Полісся, Лісостепу і Степу.

На думку розробників, бонітет, обчислений описаним вище способом, має певні перспективи в об'єктивнішому використанні у розрахунках грошової вартості земель та їх купівлі-продажу, оподаткуванні, у визначенні придатності земель для вибору структури угідь, сівозмін, вирощування окремих культур. За наявності систематичної інформації про бонітети земельних ділянок відкриваються можливості контролю за якістю земель, наданих в оренду.

Розрахунок вартості ґрунтів за методикою ННЦ «ІГА імені О.Н. Соколовського» значно об'єктивізує оцінювання орних земель і робить скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення значно привабливішим для країни акцією (табл. 2).

Моніторинг стану ґрунтів і ґрунтової родючості — обов'язковий компонент заходів, що передують завершенню земельної реформи. Контроль за якістю землекористування — дуже важливе питання. Особливо важливе — для України, яка, хоч і відмовилася від права власності на землю, відповідно до конституції і далі є гарантом її збереження, грамотного використання, екологічної та продуктивної цінності. Своє право контролю

2. Середня ринкова ціна 1 га ріллі в Україні

Адміністративна область або АР	Нормативна грошова оцінка, грн [5]	Ціна, розрахована на основі бонітетів за методикою ННЦ «ІГА імені О.Н. Соколовського», дол. США
Вінницька	24659,3	8375
Волинська	22073,7	8926
Дніпропетровська	19982,7	9409
Донецька	21708,3	8886
Житомирська	23259,7	8379
Закарпатська	13737,7	9088
Запорізька	17509,4	8538
Івано-Франківська	22585,2	9290
Київська	19066,4	9472
Кіровоградська	21337,3	9409
Кримська АР	21421,6	6446
Луганська	17700,5	7492
Львівська	17768,0	9290
Миколаївська	17593,7	7318
Одеська	18762,9	8364
Полтавська	23164,1	9445
Рівненська	20960,7	9108
Сумська	19639,8	8732
Тернопільська	21179,9	8019
Харківська	21697,1	8732
Херсонська	23091,1	5750
Хмельницька	23023,6	9088
Черкаська	26570,5	9445
Чернівецька	16300,9	9108
Чернігівська	22697,6	9472
У середньому в Україні		20988,8

держава зафіксувала в законах і постановах, організувала центральні й регіональні інспекції, наділивши їх відповідними повноваженнями. Вони контролюють цільове використання земель, не допускають самовільного їх захоплення, переведення земель з однієї категорії в іншу, дозволяють будівництво, запобігають захаращенню, забрудненню. Однак контроль за родючістю ґрунтів здійснюється недостатньо і, головне, нині в Україні склалася така ситуація, що ніхто не відповідає за те, що родючість падає, — ні Уряд, який призупинив дію програм підвищення родючості ґрунтів, ні новий землекористувач, який одержавши земельну ділянку, не взяв на себе відповідальності за родючість. До того ж ніхто його і не зобов'язав піклуватися про родючість. Точніше, це було зроблено лише в загальній формі, обійти такий закон дуже легко. У результаті утворився розрив між задекларованим положенням Конституції і реальним станом справ. Більше того, за наявності цілком добротного закону про плату за користування землею, зібраний податок не спрямовується на підтримку родючості, як це передбачено законом.

У країнах Європейського Союзу усвідомили, що без добре організованого моніторингу не може бути сприятливого навколишнього середовища і стійкого землекористування. Моніторинг у більшості європейських країн став показником їх цивілізованості. Тому моніторинг ґрунтів у Європі належить до пріоритетних напрямів. Хочеться сподіватися, що так само вчинить й Україна, особливо напередодні скасування мораторію на купівлю-продаж землі. Організувати моніторинг ґрунтового покриття потрібно на основі новітніх програмних, математичних, інструментальних і картографічних засад, а також гармонізувати його з європейським досвідом. Слід нагадати основні ознаки європейського моніторингу ґрунтів: незалежність від відомчого впливу; доступність для населення інформації про стан ґрунтів; проста 2-ланцюгова структура (регіональна лабораторія — центр); широкий перелік індикаторних показників; особливий статус постійних спостережних ділянок; періодична атестація аналітичних лабораторій, приладів і кадрів; суворота відповідальності за достовірність отриманої інформації; однотипна методологія виконання робіт, скоординована з іншими компонентами довкілля.

Скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення слід поєднати з реанімацією

державної (національної) програми охорони земель. Такі програми слід мати в усіх областях, районах, у кожному сільськогосподарському підприємстві. На жаль, у попередні роки Верховна Рада України відхиляла відповідну програму через начебто надмірні витрати, непосильні для країни. Нині на реалізацію програми потрібно іще більше грошей, ніж 15 років тому, коли було подано її перший варіант. Бажано, щоб у Комітеті Верховної Ради уважніше розглянули програму і вжили всіх необхідних заходів для її реалізації. Наші підрахунки доводять, що коли переглянути тарифні ставки земельного податку, підняти ціну на землю і скласти реєстр усіх платників, можна акумулювати близько 25–28 млрд грн щороку. Цієї суми вистачить, щоб призупинити найгостріші види деградації земель, досягти простого відтворення родючості ґрунтів, хоча б частково відновити меліорацію (тут потрібні гроші землекористувачів) і взагалі зробити значно привабливішою і комфортнішою для життя сільську місцевість, особливо для молоді. Головне — реалізація програми гарантує успіх від скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення.

Вище ми означили питання, які забезпечать від зниження родючості ґрунтів у разі скасування мораторію, але є ще чимало питань, які потребують вирішення. Зокрема, з агрохолдингами. Адже ця нова форма землекористування набула поширення і загалом позитивно вплинула на технологічний рівень та ефективність сільськогосподарського виробництва. Тому для них треба зберегти умови оренди (а не викупу) земель і забезпечити неухильне виконання основних правил раціонального використання та охорони земель. Необхідно передбачити призупинення оренди і значні штрафні санкції у разі порушення правил землекористування. Водночас слід налагодити моніторинг ґрунтів, що орендуються, за методикою, яка застосовується у європейських країнах.

Для вирішення інших питань, що мають передувати завершенню земельної реформи, потрібно залучити провідних фахівців, які спеціалізуються на різних напрямках землекористування. Таку групу фахівців створено при Президії НААН, але бажано, щоб, крім землевпорядників і юристів із земельного права, до неї залучили фахівців із землекористування, охорони ґрунтів, технологічних і соціальних питань. Бажано також узагальнити досвід 24-х років земельного реформування й критично його проаналізувати.

Висновки

В Україні за 24 роки незалежності й досі важко зрозуміти, якої стратегії дотримується держава в земельній політиці. Мети земельної реформи не досягнуто, бо не створено ефективного і відповідального власника земельної ділянки. Управління земельними ресурсами розпорошено між майже десятком міністерств, відомств, комітетів, агентств, а координації між ними немає. Кілька ґрунтоохоронних законів ухвалено, але вони не виконуються, бо родючість падає, деградація посилюється, а потенціал ґрунтів не реалізується. Державні і регіональні ґрунтоохоронні програми скасовано, дуже позитивний закон про плату за землю, який передбачав акумуляцію коштів і виняткове їх спрямування на охорону та підвищення родючості ґрунтів, ухвалений ще в 1996 р., не працював жодного року. За цих умов важко очікувати

успіху від скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Введення земель у ринковий обіг можливе лише за реалізації низки заходів, зокрема: радикальної зміни державної стратегії землекористування, проведення бонітування ґрунтів за досконалою методикою та введення справедливої ціни на землю, обов'язкової фіксації стану ґрунтів на момент продажу і в подальшому в процесі їх систематичного державного моніторингу, істотного вдосконалення чинного ґрунтоохоронного законодавства, яке має передбачати введення значних штрафних санкцій аж до повернення земельної ділянки у державну власність у разі грубого порушення правил раціонального землекористування (незалежно від форми власності на землю), введення і реалізацію державної (національної) програми охорони ґрунтів.

Бібліографія

1. Греков В.О. Методичні вказівки з охорони ґрунтів/В.О. Греков, Л.В. Дацько, В.А. Жилкін та ін.//Держ. наук.-технол. центр охорони родючості ґрунтів Мінагрополітики та продовольства. — К., 2011. — 108 с.
2. Докучаев В.В. Избранные сочинения/В.В. Докучаев. — М.: Гос. изд-во с.-х. лит-ры, 1954. — 708 с.
3. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь/В.В. Докучаев. — М.—Л.: ОГИЗ-Сельхозгиз, 1936. — 116 с.
4. Лактіонова Т.М. Структура та порядок використання бази даних «Властивості ґрунтів України» (інструкція)/Т.М. Лактіонова, В.В. Медведєв, К.В. Савченко та ін. — Х.: Апостроф, 2010. — 96 с.
5. Мартин А. Актуалізація показників нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення/А. Мартин//Землевпорядний вісник. — 2011. — № 6. — С. 32–37.
6. Медведєв В.В. Бонитировка и качественная оценка пахотных земель Украины/ В.В. Медведєв, И.В. Плиско. — Х.: Изд-во «13 типография», 2006. — 386 с.
7. Медведєв В.В. Мониторинг почв Украины/ В.В. Медведєв (изд. 2-е, доп.). — Х.: КП «Міськдрук», 2012. — 536 с.
8. Новаковський Л.Я. Методика бонитировки почв Украины/Л.Я. Новаковський, А.П. Канаш, И.А. Розумный и др. — К., 1992. — 102 с.
9. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України; за ред. С.А. Балюка, В.В. Медведєва. — К.: Аграр. наука, 2012. — 240 с.
10. Юрчишин В.В. Селянський син: дух і справа академіка Володимира Юрчишина; за ред. О.М. Бороніної/ІНАН України. ДУ «Інститут економіки та прогнозування ІНАН України». — К., 2015. — 352 с.
11. Lynden G.W.J. van. Guidelines for the Assessment of Soil Degradation in Central and Eastern Europe (SOVEUR Project)/G.W.J. van Lynden//Revised edition, 1997. — ISRIC. Wageningen. — P. 22.
12. Montanarella L. European Soil Protection Strategies. International Soil Tillage Research Organisation 17-th Triennial Conference/L. Montanarella. — Kiel — Germany, 2006. — P. 1586–1597.

Надійшла 16.07.2015.